

Alguns problemes d'història agrària mallorquina suggerits pel text d'al-Zuhrî *

per Miquel Barceló

La descripció que Abû 'Abd Allâh Muhammad ibn 'Abî Bakr al-Zuhrî mort entre 549/1154 i 556/1161¹ fa d'*al-Yazâ' ir al-Sarqiyya* (Illes Orientals) és, per ara, la més completa que tenim. I en ella la informació sobre Mallorca és la més extensa i detallada. El paràgraf que don traduït a continuació és mereixedor d'un examen un poc més meticulós del que han fet fins ara els seus escassos comentaristes.²

«Aquesta illa està ben nodrida de productes de la terra i fruites, però els seus habitants no coneixen el fruit de l'olivera, a excepció dels importats; tenen poques figues. Conreen el cotó i el lli però no coneixen la seda i el seu fruit (?) si no és per les importacions que en fan d'Al-Andalus i de Síria. La major part del seu bestiar és constituïda per ovelles, però en canvi les cabres són poc nombroses. Tenen molt de bous i vaques, cavalls i muls. En aquesta illa no hi ha llops i les ovelles poden pasturar ben a lloure sense pastor. A vegades es troben guineus, llebres, conills però no cérvols»³ (vegeu-ne el text complet a l'apèndix 1).

A l'enumeració de productes agrícoles crida immediatament l'atenció el conreu del cotó i l'absència d'olives i, per consegüent, de qualsevol indústria d'oli autòctona. El text subratlla nítidament aquesta manca fent expressa menció de les importacions d'oliva.

És evident que aquestes dades han de suposar una modificació substancial de la idea que, tal vegada per rutina, es té d'un paisatge agrari de Ma-

* Per dificultats de tipus tècnic hem prescindit d'alguns signes de transcripció en les transliteracions de noms àrabs.

1. A la bibliografia esmentada al meu treball anterior, *Comentaris a un text sobre Mallorca del geògraf al-Zuhrî*, a «Mayurqa», 14 (1975), p. 155, cal afegir: B. FERNÁNDEZ-CAPEL BAÑOS, *Un fragmento del «Kitâb al yu'rafiyya» de al-Zuhrî sobre Granada*, a «Cuadernos de Historia del Islam» (1971), ps. 109-124, que suggereix algun dubte respecte a la data exacta de la mort.

2. L. SABAÏH i A. AMMI, *Les Baléares vue par un géographe arabe*, a «Bulletin de la Societat Arqueològica Lulliana», xxxiii (1972), ps. 622-625; G. ROSSELLÓ BORDOY, *Los siglos oscuros de Mallorca*, a «Mayurqa», x (1973), ps. 77-97.

3. La traducció és feta sobre el text establert per MAHAMMAD HADJ-SADOK, *Kitâb al-Dja'rafiyya - Mappemonde du Calife al-Ma'mun, reproduite par Fazarî (IIIe-IXe siècles), reeditée et comentée par Zuhri (VIe-XIIe siècles)*, a «Bulletin d'Etudes Orientales», xxi (1968), Damasc, 1968, ps. 128-130. Reproduït en apèndix al meu treball de «Mayurqa», 14 (1975).

llorca derivat principalment d'anacròniques projeccions a un passat remot d'un passat immediat.⁴

La investigació, fins ara, no podia tenir coneixement d'aquest problema, ja que ningú no havia reparat en el text d'al-Zuhrí;⁵ però tampoc no resultava massa difícil de fer-ho i no hagués calgut esperar la notícia i traducció de L. Sabah i A. Ammi (1972)⁶ per a identificar l'existència del text d'al-Zuhrí, ja que és utilitzat de forma prou explícita per al-Maqqarí pel que fa a Menorca i Eivissa, substituïnt malauradament però la descripció de Mallorca per la molt menys detallada i probablement tòpica d'al-Saqundí.⁷

El grau de fiabilitat del text d'al-Zuhrí és alt, ja que probablement visità Mallorca o, almenys, pogué interrogar viatgers o naturals de l'illa. La primera possibilitat sembla més forta; en primer lloc, perquè, com assenyala M. Hadj-Sadok, al-Zuhrí afirma o insinua contínuament la seva presència als llocs que descriu;⁸ i, en el cas específic de Mallorca, cal postular una visita o un contacte estret amb mallorquins, pel fet que la notícia sobre la conquesta del 290 (902-903) pel seu caràcter ha de provenir forçosament de fonts mallorquines.⁹ Per acabar de comprendre el text d'al-Zuhrí, és convenient de situar-lo en la precisa tradició de la literatura geogràfica àrabo-musulmana que des del principi va sorgint i formant-se al recer de l'expansió militar i comercial, no necessàriament de cronologia paral·lela, per arribar a organitzar-se com a vertadera i articulada geografia humana (*Wasálik wa l-mamálik*, o descripció dels itineraris i dels estats) a partir del final del segle III/IX fins al final del IV/X. Aquest conjunt immens de literatura, que tampoc no pretén mai una descripció massa tècnica de la realitat, està adreçada als administradors, comerciants i homes de «cultura general»; és una literatura produïda per al consum de l'ampli i territorialment desigual sector

4. Per a un resum del paisatge agrari els segles XIX i XX vegeu P. SALVÀ I TOMÀS, *La utilització agrària del sòl en la isla de Mallorca*, a «Mayurqa», 13 (1975), ps. 69-99. J. Bisson creu que hi ha «continuitat» entre els conreus abans de la conquesta i després, sense adduir-ne proves, i postula la Serralada com a zona de conreu de l'oliva (*Origen y decadencia de la gran propiedad en Mallorca*, a «Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca», 665, 1969, ps. 161-164).

5. Així, Campaner, encara que manejant al-Maqqarí, al-Saqundí, Marsili, pot parlar amb raó de «... completísima carencia de datos ...» (*Bosquejo histórico de la dominación islamita en las Islas Baleares*, Ciutat de Mallorca, 1888, p. 223), quan es refereix a l'agricultura, l'artesania i el comerç. G. Rosselló Bordoy augmenta i precisa el panorama aportant algunes dades pel que fa a l'artesania i al comerç, però continua dependent del text d'al-Saqundí via al-Maqqarí emprat ja per Campaner (*Algunas anotaciones sobre la vida económica de las Baleares durante la dominación musulmana*, a «Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca», 621, 1958, ps. 3-8; i *L'Islam a les Illes Balears*, Ciutat de Mallorca 1968, ps. 113-117). J. Busquets no tracta específicament el tema (*Mallorca musulmana*, Ciutat de Mallorca 1971).

6. Vegeu la nota 2.

7. No hi cap dubte; al-Maqqarí, després de la descripció de Mallorca, introdueix la de Menorca citant la seva font: «...el autor de ja'rafiyah...» (en traducció de Campaner, *Bosquejo...*, p. 313). Aquest autor no és altre que el conegut també per l'anònim d'Almeria, és a dir, al-Zuhrí. En aquest cas, el desbaratat criteri d'al-Maqqarí fou responsable, en part, de la pèrdua temporal d'una font important. La distracció —propiciada per les condicions precàries en què tots treballam— de la investigació, hi posà la resta.

8. *Kitáb al-Dja'rafiyya...*, ps. 24-25.

9. M. BARCELÓ, *Comentaris a un text sobre Mallorca...*, p. 156.

burocràtic de l'imperi àrabo-musulmà. Així mateix, els autors pertanyen, per nissaga o educació, a aquests sectors que comparteixen una ben precisa i estructurada ideologia. Hem de considerar que no es tracta ni de la gran aristocràcia —per anomenar d'alguna manera als cercles dirigents imperials— ni tampoc dels botiguers de plaça; però és la classe que maneja el capital comercial, dotada, doncs, d'un sentit pragmàtic de les relacions socials, practicant un islam que defuig els extremismes, i intel·lectualment eclèctica. Però, encara que a partir del segle V/XI es produeixi un canvi en aquesta «geografia», determinat per la fragmentació de *dar al-Islâm* —que fragmenta, particularitzant-la, aquella burocràcia imperial—, els trets principals d'objectius, contingut i to expositiu es mantenen almenys a nivell de model orientador.¹⁰ El text d'al-Zuhrî, informatiu, detallat i mesurat, cau perfectament dins la tradició epígon, ja local, dels grans «itineraris».

El conreu de cotó

Gràcies al recent conjunt de treballs del professor A. M. Watson, de la universitat de Toronto,¹¹ coneixem la lenta progressió del *Gossypium herbaceum* des de regions de clima calent i forta irrigació cap a les zones més temperades. Encara que les etapes d'aquest procés de difusió no puguin ser establertes amb la precisió cronològica que seria desitjable, es pot afirmar que en el segle IV/X es conreava cotó a gairebé totes les regions del món musulmà i que, a la vegada, havien sorgit centres d'elaboració industrial a l'entorn de les zones de conreus i les necessàries xarxes d'intermediaris per a la seva comercialització.¹²

El Mašriq és, naturalment, l'àrea de conreu més intens i extens. Aquest cotó del Llevant alimentarà les indústries tèxtils del nord d'Itàlia el segle VII/XII.¹³

La difusió pel Magrib sembla seguir la costa d'Ifríqiya, i des de Tunis a Sicília, continuant després per la costa cap a l'extrem més occidental.¹⁴

10. Aquest breu resum és clarament tributari d'A. MIQUEL, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle*, 2 vols. (Paris - la Haia 1973² i 1975), i *Comment lire la littérature géographique arabe du Moyen Age?*, a «Cahiers de civilisation médiévale», xv (1972), ps. 97-104.

11. *The arab agricultural revolution and its diffusion, 700-1100*, a «The journal of Economic History», xxxiv (1974), ps. 8-35; i *The rise and spread of old-world cotton*, a «Studies in textile history in memory of Harold B. Burnham» (ed. per V. Gervers). «Royal Ontario Museum» (Toronto 1977), ps. 355-368. El professor Watson prepara un llibre amb el títol de *New crops in the early islamic world: a study in diffusion*.

12. *The rise and spread...*, ps. 11-12.

13. *Op. cit.*, p. 13. I M. F. MAZZAOUÏ, *The cotton industry of northern Italy in the late Middle Ages, 1150-1450*, a «The journal of Economic History», xxxii (1972), ps. 262-286. El preu del cotó depenia de la seva procedència. El més car era l'*oltramare* (Síria i Armènia), l'egipci, el *Romania* (Balcans, Creta i Xipre, Turquia, Malta, Calàbria, Pulla i Sicília) i, ocasionalment, el *Barbaria* (nord d'Àfrica) (ps. 265-266). Aquest petit resum és prou indicatiu del grau de difusió que el conreu del cotó obté per l'impuls àrabo-musulmà. El treball de Mazzaoui i el de Watson fan de consulta poc útil H. WESCHER, *Cotton and cotton trade in the Middle Ages*, a «Ciba Review», 64 (1948) ps. 2322-2360.

14. El segle IV/X el Marroc sembla ser la regió occidental més principal en la producció

La primera notícia de conreu de cotó a al-Andalus és anterior a la donada pel professor Watson, que suposa que el *Calendari de Còrdova del 961 dC* és el primer text que en fa menció.¹⁵ Altrament, Ahmad al-Râzi (889-955) assenyala específicament Sevilla com a zona de conreu.¹⁶ Hi ha, però, una menció anterior en un text d'Abû Bark Ahmad ibn Muhammad ibn Ishâq ibn Ibrâhîm al-Hamadânî, escrit a l'entorn de 290/903, i que coneixem per un resum fet pel tradicionista Ibn al-Faqîh el segle v/xi. El text informa de l'abundància d'oliveres, oli, cotó i lli.¹⁷ Es pot suggerir, doncs, que la introducció del conreu del cotó al sud d'al-Andalus, on hi ha les condicions climàtiques necessàries, devia tenir lloc a la segona meitat del segle III/IX. I no és gens inversemblant que fos així, ja que el mateix fet de figurar la sembra del cotó al mes de març, en el *Calendari de Còrdova* indica una pràctica perfectament establerta i arrelada; igualment ho fa el text d'al-Râzi. Per altra banda, Ibn Bassâl (que escriu a la segona meitat del segle v/xi) descriu les diferents qualitats de terra per al conreu del cotó preferides a Sicília i a les zones «litorals d'al-Andalus» —terra gruixada— i a al-Andalus interior —terra seca i aspra.^{17bis}

Sembla prou clar, doncs, que, vista amb aquesta perspectiva, la difusió del conreu de cotó a Mallorca documentada per al-Zuhrî, ha de perdre qual-sevol caràcter de novetat o aberrant excepcionalitat. Les qüestions a plantejar-se són la cronologia de la introducció del conreu i la seva probable extensió. La primera és susceptible de ser un poc més precisada. La segona per ara no té resposta, encara que tal vegada es pot remarcar que la menció dels conreus del cotó i del lli és feta sense cap especificació restrictiva, contraposant el seu conreu amb la manca de seda. És a dir, en principi resulta ben legítim de considerar que l'extensió del conreu del cotó no era mínima i sí que era perfectament equiparable a la del lli, posem per cas. Quant a la

de cotó. Vegeu el mapa confeccionat, sobre el testimoniatge d'Ibn Hawqal, al-Bakrî i al-Idrîsî, per C. VANACKER, *Géographie économique de l'Afrique du Nord selon les auteurs arabes, du IXe siècle au milieu du XIIe siècle*, a «Annales E.S.C.», xxviii (1973), ps. 659-680. especialment la p. 677 i el mapa 13.

15. «In Spain, where cotton cultivation was first mentioned in the Córdoba Calendar of A.D. 961...» (*The rise and spread...*, p. 14), *Le Calendrier de Cordoue*, ed. per Ch. Pellat (Leiden 1961), ps. 62-63. Cal dir que la data de 961 no correspon exactament a la seva redacció, sinó que indica l'entorn cronològic de l'anomenament d'al-Hakam (p. vii),

16. *Crónica del Moro Rasis, versión del Ajbâr mulûk al-Andalus de Ahmad ibn Muhammad ibn Mûsâ al-Râzi...*, ed. per Diego Catalán, M. Soledad de Andrés i altres (Madrid 1975), ps. 92-93.

17. *Mujtasar Kitâb al-buldân*, ed. de Goeje, B.G.A. v (Leiden 1302/1885), p. 88. N'hi ha un resum en castellà fet per J. ALEMANY, *La geografía de la península Ibérica en los escritores árabes*, a «Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada y su Reino», ix, núms. 3-4 (1919), ps. 109-172, en especial les ps. 119-127. Vegeu també l'edició i traducció de HADJ-SADOK, *Description du Magreb de l'Europe au IIIe-IXe siècle* (Alger, Editions Carbonell, 1949), p. 53.

17 bis. Vegeu J. M. MILLÀS VALLICROSA, «Sobre la obra de agricultura de Ibn Bassâl», a *Nuevos estudios sobre historia de la ciencia española* (Barcelona 1960), ps. 131-152; i el seu tractat geopònic, editat i traduït pel mateix MILLÀS, *Libro de agricultura* (Tetuan 1955), ps. 151-152; Millàs és també l'editor d'una traducció castellana del segle XIII (*La traducción castellana del Tratado de agricultura de Ibn Bassâl*, a «al-Andalus» XIII, 1948, ps. 356-430; les indicacions sobre el cotó, a les ps. 422-423).

cronologia, sembla convenient de situar com a terme *post quem* l'adscripció político-administrativa a Còrdova el 290/903, ja que l'obscuritat de l'època anterior no permet de pensar en una difusió del conreu del cotó no provinent de la península ni anterior a les primeres notícies del seu conreu allà.

És ben possible que l'organització de l'illa per part d'Isâm al-Hawlânî fos més intensa, profunda i capgiradora que no hem pensat fins ara. Entre altres coses, probablement estimulà una immigració des de la península, que de fet, però, podria haver començat ja abans amb recepcions de contingents berbers del llevant. L'obra d'Isâm al-Hawlânî significaria, doncs, l'acceleració d'un procés de substitució, iniciat anteriorment i desordenadament, d'un conglomerat —o d'uns conglomerats socials— heterogeni i residual, degradat.¹⁸

El report breu d'Ibn Hawqal,¹⁹ que viatjà a al-Andalus el 335/948, no ha estat gens tengut en compte, malgrat que ens proporcioni una descripció, bé que sumària, de l'estat de l'illa 46 anys després de l'ocupació d'al-Hawlânî. Ibn Hawqal ens diu d'entrada que Mallorca està habitada per musulmans i que és de domini d'Abd al-Rahmân ibn Muhammad (el III); alaba el bestiar que s'hi fa —en especial els muls que s'exporten i venen a preu molt alt—²⁰ i remarca que la cria de bestiar es deu a l'absència d'animals salvatges²¹ i a l'abundància de pastures. Fa esment dels fruiters i qualifica l'illa de «molt polenta» i amb creixents contactes exteriors cap a al-Andalus peninsular —«els principals ... envien naus per a procurar-se muls».

El text d'Ibn Hawqal és en certa mesura sorprenent. No fa esment, per exemple, de cap ciutat, com podria semblar normatiu en un conglomerat social on Ciutat té suposadament sempre un pes excepcional. El segle VI/XII Abû 'Abd Allâh al-Idrîsî ja destaca d'una manera eminent la dimensió de Ciutat.²² Resulta plausible de pensar que si Ibn Hawqal no menciona Ciutat és perquè com a aglomeració humana, com a fet urbà, no resultava gens impressionant o destacable dins el conjunt de l'illa. Això vol dir que la ciutat romana havia estat efectivament petita i sotmesa a despoblament o degradació durant els segles v-viii.²³ Una cinquantena d'anys després d'iniciada la reorganització d'al-Jawlânî encara era prou petita com per a no caracteritzar el poblament i ser consegüentment silenciada per Ibn Hawqal. En canvi, resulta sorprenent el caràcter ramader que té l'illa, entre altres raons a causa

18. Remet al treball en preparació, juntament amb P. Guichard, amb el títol provisional d'«Una altra recerca sobre la conquesta àrabo-musulmana de Mallorca, 714-902». Per al context de «crisi» general a la Mediterrània, s'ha de veure P. GUICHARD, *Al-Andalus, estructura antropològica de una sociedad islàmica en Occidente* (Barcelona, Barral eds., 1976), ps. 243-284.

19. *Configuración del mundo (Fragmentos alusivos al Magreb y España)*, traducció de M. J. Romani Suay (València 1971), p. 67.

20. *Op. cit.*, p. 67, i E. АШТОР, *Prix et salaires dans l'Espagne musulmane aux Xe et XIe siècles*, a «Annales E. S. C.», juliol-agost de 1965, ps. 664-679; en especial la p. 675. Diodor Sícul també fa referència a la qualitat dels muls (C. BORRÀS, *Los honderos baleares*, Ciutat de Mallorca 1970, p. 507).

21. Cosa amb la qual coincideix amb al-Zuhrî.

22. *Geografía de España* (València 1974), p. 207.

23. Confirmant així l'antiga postulació de la decadència urbana de Palma, una ciutat ja inicialment petita (G. ROSSELLÓ BORDOY, *L'evolució urbana de Ciutat de Mallorca a l'antiguitat*, a «Mallorca Musulmana - Estudis d'arqueologia», Ciutat de Mallorca 1973, ps. 47-113). Vegeu també, del mateix autor, *L'Islam a les Illes Balears*, p. 32.

de l'abundància de pastures, que deixa entreveure una forta ruralització (normal a tota la Mediterrània occidental), acompanyada d'una reducció de l'àrea conreada i, tal vegada, per tant, de la població.²⁴

El redreçament o, almenys, l'ordenació dels elements que el podien produir comença amb al-Hawlánî i amb la neutralització dels petits grups dominants «autòctons» situats als cims. La inserció —relativa— dins la xarxa de Còrdova facilitada i agilitza la reorganització de la producció sobre bases diferents, els corrents immigratoris i les relacions d'intercanvis dins l'àmplia i densa àrea musulmana. Vull assenyalar alguns indicadors d'aquest redreçament que apareix naturalment com a islamització o arabitzaació:

1) La referència d'Ibn Hawqal al comerç, presumiblement regular, de muls amb al-Andalus peninsular a partir almenys de 335/948.^{24 bis}

24. Aquesta reducció, de la qual no hi ha per ara cap prova segura, és, però, una hipòtesi lògica i necessària, coherent amb un context prou conegut. Ignoram, en canvi, la composició ètnica i social de la classe dominant durant aquests «segles obscurs». A les observacions fetes per mi sobre l'origen del poder polític —no bizantí— que pacta amb els musulmans en 95/713-714 i que aparentment dura fins a 290/902-903 (*Comentaris a un text sobre Mallorca...*, ps. 158-159), cal afegir-hi les notícies procedents de la carta del bisbe Sever de Menorca sobre les grans propietats d'alguns jueus a Mallorca i a Menorca, sobretot si el text fou redactat el segle VII i no el V, reflectint així, doncs, alguns aspectes d'una realitat immediatament anterior a l'ocupació musulmana. Els textos són: «*Iudaeorum populus maxime cuiusdam Theodorici auctoritate atque perititia nitebatur, qui non solum inter iudaeos verum etiam inter christianos iusudem oppidi et censu et honore saeculi praecipuus erat*», i «*...ut scilicet Theodorus ... ex Maioricensi insula reverteretur ad quam tunc forte visendum possessionis gratia perrexerat*» (G. SEGUÍ, *La carta-encíclica del Obispo Severo*, Ciutat de Mallorca, 1937, ps. 152 i 153). Situïn el text al segle VII B. BLUMENKRANZ (*Les auteurs chrétiens latins du moyen age sur les juifs et le judaïsme*, a «*Revue des Études Juives*», XI, 1951-1952, ps. 24-34), i M. C. DÍAZ Y DÍAZ (*De patrística española*, a «*Revista española de Teología*», XVII, 1957, ps. 3-13); cal considerar els arguments de Díaz y Díaz gairebé definitius. L. A. GARCÍA IGLESIAS tracta de situar contextualment aquesta important comunitat jueva balear (*Los judíos en la España romana*, a «*Hispania Antiqua*», III 1973, ps. 17-22, i *Profesiones y economía familiar de los judíos españoles en la antigüedad: aproximación a un problema*, a «*Revista internacional de sociología*», 1975, ps. 171-172). El fet que aquesta comunitat jueva s'hagués convertit al cristianisme no implica una disminució del seu poder social, ans al contrari. La classe dominant «balear» —reietons de Mallorca i Menorca, segons Ibn al-Qutíyya— hauria tengut una formació d'alluvió; en rigor, es tractaria de grups no necessàriament coherents entre ells, amb àrees de poder ben delimitades i de diferent capacitat de reacció enfront d'un enemic exterior. Els castells —o llocs fortificats— mencionats per Ibn Hayyân, a l'època de l'expedició de 234/848-849, i per al-Zuhrî, Ibn Jaldûn i al temps de l'ocupació d'Isam al-Jawlânî de 290/903-904, suposen una classe dominant fortificada als cims, eminentment rural i d'activitats piràtiques.

Per altra banda, el manteniment per part dels musulmans d'una divisió administrativa arcaica, testimoniada pel còdex àrab del *Llibre del Repartiment*, és enormement significativa, per ventura decisiva. El mot *yuz'* (en plural, *ayzâ'*) indica una zona habitada per un grup tribal dedicat al pastiu de bestiar, una zona garriguenca, inculta (Gamâl 'ABD AL-KARÎM, *Terminología geográfico-administrativa e historia político-cultural de al-Andalus en el «Mu'yâm al-Buldân» de Yaqût*, Sevilla 1972, ps. 32-33).

24 bis. Mallorca fa ja de base marítima califal per a la gran expedició en contra dels francs del 323/935, que, forta de 40 vaixells i 3.000 homes, surt d'Almeria el mes de *rayab* (juny), comandada per l'almirall Ibn Abî Hamâma; Ibn Hayyân diu que l'esquadra arribà «a l'illa musulmana de Mallorca on va aturar-se per fer una inspecció» (P. CHALMETA, *La Méditerranée occidentale et al-Andalus de 934 à 941: les données d'Ibn Hayyân*, a «*Revue de Studi Orientali*», 1976, p. 2).

2) L'existència d'una epigrafia funerària el s. IV/x, amb exemplars a Manacor (Mallorca) del 357/968, Ciutadella (Menorca) del 370-371/981, i a Formentera 300-? ²⁵

Cal remarcar l'extensió del poblament que la lectura de les epigrafies denota com a estable i ben arrelat.

3) El descobriment de ceràmica califal ²⁶ a Mallorca, que testimonia unes relacions directes amb els tallers de gerreria o bé amb intermediaris especialitzats.

4) Pel que es sap — i aquest és un aspecte que mereix ser molt més treballat —, no hi ha circulació de moneda andalusina ni de cap altra moneda posterior a la vàndala i bizantina ²⁷ almenys abans de 322-334/933, ²⁸ i ja amb tota seguretat el 351/962. ²⁹ No hi ha cap troballa de moneda encunyada durant l'emirat, ni tampoc cap moneda de l'emirat figura dins els dos tresors fins ara coneguts. Però el fenomen no és aberrant, ja que resulta perfectament congruent amb l'àrea de dispersió resultant de la cartografia dels tresors i peces individuals per tot el període de l'emirat: tota la zona del llevant queda nítidament exclosa de circulació constatada; o, millor, queda embotellada entre dues zones de gran intensitat circulatòria: la del Guadalquivir i la compresa entre el Segre i el Cinca i el litoral de Garraf-Barcelona. ³⁰ I, per altra banda, la cartografia de les troballes d'època califal assenyala una àmplia i densa extensió de la circulació cap a les àrees abans buides. Aquest fet d'alguna manera abona la hipòtesi d'un aïllament del Llevant respecte a Còrdova des de gairebé el 94/713 i d'un desenvolupament estructural a l'entorn d'unes formacions berbers de tipus clànic. ³¹

25. G. ROSSELLÓ BORDOY, *Corpus balear de epigrafia árabe* (Ciutat de Mallorca 1975), núm. 27, ps. 40-41; núm. 7, ps. 18-19; núm. 36, p. 48.

26. G. ROSSELLÓ BORDOY, *Excavaciones arqueológicas en Palma de Mallorca. Sondeos practicados en la antigua Casa Desbrull*, a «Noticiario Arqueológico Hispánico, Arqueología», 2 (1973), ps. 137-142; *Cerámica califal descubierta a Mallorca*, «Mallorca musulmana...», ps. 173-182; i *La cerámica árabe en Mallorca. Avances sobre su tipología y cronología*, a «Mayurqa», 14 (1975), ps. 215-230.

27. Els inventaris i la corresponent catalogació de troballes i peces bizantines i vàndales és per fer. És a dir, desconeixem quin numerari circulava entre 95/713-714 i 322-334/933, o senzillament si en circulava cap.

28. Es tracta d'una peça d'al-Mansûr que forma part del conjunt del tresor des Migjorn Gran (es Mercadal, Menorca). Però el tresor és molt parcialment conegut (d'unes 300 monedes només 6 pogueren ser estudiades), i consegüentment no es poden extreure conclusions segures. De tota manera, una de les sis monedes fou encunyada a nom d'al-Hâkim (386-411/996-1020), el qual indica que el tresor va ser amagat almenys després d'aquesta data (R. OLEO QUADRADO, *Historia de Menorca*, Ciutadella, 1876, ps. 433-436; i F. MATEU LLOPIS, *Hallazgos monetarios*, a «Numario Hispánico», 777, 1955, p. 135).

29. A. CAMPANER Y FUERTES, *El hallazgo de monedas árabes de Binisaid*, a «Numismática Balear» (del mateix autor) (Ciutat de Mallorca 1879), ps. 255-260. Quasi un segle després, aquest important material continua sense estudiar.

30. És un dels resultats d'una recerca duta a terme conjuntament per A. M. Balaguer i per mi sobre les troballes de moneda àrabo-musulmana des de l'emirat fins a l'època almoràvit.

31. Es tracta d'una de les hipòtesis més suggestives de P. GUICHARD (*Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane*, a «Mélanges de la Casa de Velázquez», v, 1969, ps. 103-158, i «Al-Andalus, estructura...», ps. 392-458). Voldria cridar l'atenció sobre dos topònims del *Llibre del Repartiment* fins ara poc notats:

5) L'estructuració ràpida d'una vida religiosa i intel·lectual que va més enllà dels petits cercles i adquireix consistència i ressò popular. Igualment, els contactes dels intel·lectuals mallorquins amb els grans centres musulmans de cultura forans s'organitzen ben aviat. Després del treball de D. Urvoy és impossible d'ignorar-ho més.³²

La velocitat, tan constatable, de l'arabització i islamització de la societat illenca s'ha d'entendre, doncs, a partir de dos fets, ara com ara molt difícils de precisar però gairebé indubtables: la situació de degradació dels conglomerats socials postimperials a la Mediterrània occidental i el procés de modificació imposat per l'ocupació berber del Llevant peninsular i la possible filtració posterior, de cronologia obscura, cap a les illes. Tant a la *kàra* de Tudmir com a les Illes orientals, la desigual ocupació berber era compatible amb un poder autòcton que tanmateix estava lligat per 'abd amb l'emirat.³³ En aquest context arabització i islamització deixen de ser sorprenents o definidors d'unes ideals condicions de malleabilitat —impossibles sempre de provar— de «l'home illenc». El text d'al-Zuhrî ha de descriure, doncs, el resultat final de tot aquest llarg procés pel qual s'estructura una formació social musulmana.³⁴ La mostra de producció agrícola transmesa per al-Zuhrî és conseqüència, per una banda, de la intensificació dels conreus de secà, propis de l'època imperial, com els cereals, les figues (a Eivissa, que les exporta a Mallorca);³⁵ i, per l'altra, la introducció de conreus de regadiu com les hortalisses,³⁶ el cotó i

«alqueria hawwara» i «alqueria de gomera». Naturalment, es tracta de clans procedents de les tribus berbers de Hawwàra i Gumàra (J. BUSQUERS, *El Còdice latinoaràbig del Repartiment de Mallorca - Parte latina*, a «Butlletí de la Societat Arqueològica Lulliana», xxx, 1947-1952, ps. 30 i 35. A. Poveda enlestí una tesina sobre la toponímia del *Llibre del repartiment* que posa en relleu un nombre considerable de topònims tribals i clànics).

32. *La vie intellectuelle et spirituelle dans les Baléares musulmanes*, a «Al-Andalus» (1972), ps. 87-132.

33. El text d'Ibn Hayyân no permet de dubtar-ho massa: «...els habitants de les illes de Mallorca i de Menorca... havien romput el pacte ('abd) i causaven pèrdues als navilis musulmans que passaven a prop...» (*Al-Muqttabis min anba' abl al-Andalus*, ed. per МАХМУД 'АЛÎ МАККÎ, el Caire 1390/1971, p. 114).

34. Pel contingut més general del concepte, vegeu S. AMIN, *Sobre el desarrollo desigual de las formaciones sociales* (Barcelona 1974), ps. 104-132; i, sobretot, del mateix autor, *La Nation arabe - Nationalisme et luttes de classes* (París 1976), ps. 108-136. El treball, de recerca concreta però, que resta per fer sobre Mallorca és immens. De tota manera, la descripció que s'ha fet del redreçament del segle IV/x és indicadora d'una sèrie de fenòmens —monetització, amplis contactes comercials intraislàemics, urbanització, circulació dels intel·lectuals— que es poden considerar típics de les formacions socials musulmanes. Però, malauradament desconeixem tot el sistema d'*iqta'* (concessions territorials), que és un dels factors que determinen la tinença de la terra i les relacions reals de poder entre les classes, així com el sistema fiscal. Mentre es porten a terme les recerques necessàries per tal d'omplir aquest buit, ens haurem de valer d'indicadors poc consistents.

35. Ja Plini alabava les figues d'Eivissa, que «s'assequen i conserven en capsos» (*Naturalis Historia*, xviii, 67). Reprodueixen el text C. BORRÀS, *Los bonderos baleares*, p. 506; i J. JUAN CASTELLÓ, *Els tòpics de les «laudes urbium» aplicats a l'Eivissa antiga*, a «Eivissa», núm. 7, 3a. època (1975), p. 23.

36. Cal suposar un nivell tècnic i una dieta alimentària semblant a les altres zones d'al-Andalus. Per al primer —i per al regadiu en especial— vegeu L. BOLENS, *Les methodes culturales au Moyen Age d'après les traités d'agronomie andalous: traditions et techniques*

probablement el lli, que requereix un procés de treball duit a terme per una mà d'obra disciplinada i que hagi assimilat tècniques elaborades i reelaborades constantment per l'experiència i per la compilació geopònica andalusina, la qual es planteja com a objectiu la recuperació de tots els sòls per a la producció.³⁷ Altrament, la utilització del regadiu i la sistematització de l'ús d'adobs permeten a la vegada una *forma* d'organitzar les unitats de treball diferent de la dels conglomerats socials del final de l'imperi o de la que imposarà les grans rompudes dels segles XI-XII a certes zones d'expansió feudal.³⁸

Aquesta *forma* tindria com a marc adequat³⁹ un rafal o alqueria de considerable extensió. Aquest fet ha passat desapercebut o bé no ha estat valorat.⁴⁰ Només els districtes de la Muntanya i de Pollença presenten variacions substancials a la tònica general, com es pot veure a la taula III. Si, com sembla, aquesta extensió expressada és només la de la terra de conreu (*ma'mûra*), és fàcil d'entendre que els càlculs de població fets a partir de l'aplicació d'un únic coeficient a totes les unitats d'explotació deixen de tenir sentit. L'estudi d'aquesta mostra important s'ha d'efectuar situant-la dins el context del sistema i la historicitat de l'ocupació del sòl, del sistema i modalitat de les concessions territorials (*iqṭā'at*) i de les seves transformacions a Mallorca, començant des de la seva possible institució en l'ocupació d'Isâm al-Hawlânî. És molt probable que la demografia d'aquestes unitats (que no res, en rigor, tenen a veure amb el feudalisme) no pugui ser calculada prenent com a unitat la família cel·lular, sinó el grup clànic berber islamitzat,⁴¹ la realitat de la qual no em sembla massa discutible.

(Ginebra 1974), ps. 144-183. Hi ha un resum fet per la mateixa autora, *L'eau et l'irrigation d'après les traités d'agronomie andalous au Moyen-Age, XIe-XIIe siècles*, a «Options Méditerranéennes», desembre de 1972, ps. 65-77; i l'esmentat article d'A. M. WATSON, *The arab agricultural revolution...* Quant a la dieta, ens hem de conformar amb el treball insuficient i confús de R. ARIÉ, *Remarques sur l'alimentation des musulmans d'Espagne au cours du bas Moyen Age*, a «Cuadernos de Estudios Medievales», II-III (1974-1975), ps. 299-312.

37. L. BOLENS, *Les méthodes culturelles au Moyen Age...*, ps. 65-88, en especial les ps. 82-88; aquest capítol ha estat publicat separadament amb el títol de *De l'idéologie aristotélicienne a l'emprisme médiéval: les sols dans l'agronomie hispano-arabe*, a «Annales E. S. C.», setembre-octubre de 1975, ps. 1062-1083.

38. Per a un tractament general del problema, vegeu G. DUBY, *Economía rural y vida campesina en el Occidente medieval* (Barcelona 1968), ps. 96-121; el mateix autor proposa una cronologia més matisada (a partir ja del segle X, amb un moment de gran intensitat entre el 1140 i el 1170, que s'estanca cap a la meitat del segle XIII) a *Guerriers et paysans VIIe XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne* (París 1973), ps. 225-236; i *Medieval Agriculture 900-1500*, a *The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages*, ed. per C. M. CIPOLLA (Londres 1972), ps. 198-201.

39. Per a la qüestió de la correspondència entre modes de producció i unitats típiques de producció, entre esclavatge i latifundisme antic, feudalisme i domini, capitalisme i empresa capitalista vegeu J. BANAJI, *The peasantry in the feudal mode of production: towards an economic model*, a «The Journal of Peasants Studies», III, núm. 3 (1976), ps. 300-302.

40. A J. BISSON li sembla normal o immereixedor d'un comentari especial (*Origen y decadencia de la gran propiedad en Mallorca*, a «Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca», LXXI, octubre-desembre de 1969, ps. 161-165).

41. Vegeu, per exemple, el desafortunat assaig de càlcul fet per G. ALOMAR entorn d'un coeficient de 12 persones per unitat; aquesta xifra és formada per una família nuclear de després de la conquesta més uns assalariats (*Urbanismo regional en la Edad Media: las «ordinacions» de Jaime II en el reino de Mallorca*, Barcelona, 1976, ps. 10-13). Els treballs de P. CHAL-

Les unitats de producció autònomes i el procés de treball qualificat resultarien evidentment molt vulnerables a les pressions fiscals excessives. Endemés, el relatiu alt nivell tècnic del procés de treball el faria refractari a la posta en conreu de terres marginals.⁴²

El lleuger tractament estadístic revela que la diferència entre rafa i alqueria no es troba exclusivament o principalment en l'espai de conreu assignat, sinó que ha de ser institucional i/o administrativa o bé que el rafa sigui una forma marginal respecte a l'alqueria clàssica base fonamental de la producció social. ¿No podria ser que la font del *Llibre del repartiment* fos un *dîwân* on es registrassin les concessions i establiments? Evidentment, és més plausible que postular unes fonts exclusivament orals que identifiquin i situïn les possessions i uns agrimensors que les comprovassin.⁴³ Queda, doncs, ben palesa la necessitat de recomençar la recerca i de rellegir els textos.

La manca d'olives

En insistir sobre la manca d'olives a Mallorca, al-Zuhrî no fa sinó subratllar amb força una quasi carestia ja assenyalada per un conegut passatge de Diodor Sícul, derivat de textos del segle III aC, en què es dona notícia de l'escassetat d'ullastres empeltats d'olivera a Eivissa i d'oli a Mallorca.⁴⁴ Fa pocs anys que D. Cerdà en tornà a fer esment.⁴⁵

META forçosament han de ser el punt de partida d'aquest estudi (*Le probleme de la féodalité hors de l'Europe chrétienne: le cas de l'Espagne musulmane*, a «Actas del II Coloquio hispano-tunecino», Madrid 1973, ps. 91-115; ¿*Feudalismo en al-Andalus?*, a «Orientalia hispanica sive studia F. M. Pareja octogenaria dicata», I, Leiden 1974, ps. 168-194; i *Concesiones territoriales en al-Andalus (hasta la llegada de los almorávides)*, a «Cuadernos de Historia», VI, 1975, ps. 1-90).

42. Com a mostra d'aquest nivell bastarà, crec, de mencionar que els andalusins coneixien perfectament, i l'aplicaven amb discerniment, el llauró profund fonamental per tal d'augmentar el rendiment dels cereals i millorar l'arboricultura (L. BOLENS, *Les methodes culturales au Moyen Age...*, ps. 98-123). Per altra banda, L. Bolens assenyalava que la «regionalització» que significà la fragmentació taifa va suposar igualment una racionalització de la gestió agrícola, tant a nivell de la propietat taifal com de les concessions privades (*op. cit.*, ps. 8-14).

43. La funció, doncs, dels agrimensors —recordats per G. ALOMAR, *Urbanismo regional en la Edad Media...*, p. 28, n. 9— devia esser la de comprovar les concessions recollides en el *dîwân* per tal de «traduir» les mesures de les originals musulmanes amb vista a les assignacions del Repartiment.

44. C. BORRÀS, *Los honderos baleares*, p. 506. També al-Zuhrî fa extensiva aquesta carestia a Eivissa: «No hi ha olives, i no es coneixen sinó les importades d'al-Andalus.» G. ROSSELLÓ esmenta el fet citant al-Maqqarî, o sigui al-Zuhrî (*Algunas anotaciones...*, p. 5).

45. Comenta també el passatge de Diodor en qüestió, però de l'absència de troballes d'àmfores oleàries bètiques infereix la possibilitat «... que en nuestra Isla, en el siglo I de nuestra era, ya teníamos producción propia suficiente para poder atender la demanda. Más teniendo en cuenta que el aceite bético fue un producto de calidad y debió ser mercancía cara para una gran parte de la población romana de la Isla» (*Economía antigua de Mallorca*, Ciutat de Mallorca 1971, ps. 446-447); encara que, més endavant, a la vista de nombroses troballes d'àmfores africanes, es veu forçat a admetre el fet d'unes importacions d'oli nord-africà de «más baja calidad que el bético con un precio más asequible para la población de la Isla» (*op. cit.*, ps. 447-448). En canvi, els vells cronistes locals acostumen a atribuir al conreu de l'olivera una cronologia antiquíssima (per exemple, J. RULLÁN, *Historia de Sóller en sus relaciones con la general de Mallorca*, 1875, I, p. 177).

Encara que durant un curt període els romans haguessin afavorit el conreu de l'oliva, el fet és que devia donar molt poc o gens. En efecte, l'olivera és un arbre que no es propaga per generació, sinó que s'obté per correcció a base d'empelt d'un ullastrer (*oleaster*). Emprant la magníficament expressiva descripció de J. Monlau, és «*un acebuche corregido y pulimentado, un árbol facticio y artificial, con tendencia manifiesta a degenerar y a volver a su punto de partida*».⁴⁶ O sigui, és un arbre que si no és ben cuidat refusa la mutació: torna al seu estat primigeni.

La raó principal que es pot adduir per explicar l'abandó des d'una perspectiva imperial, del conreu de l'oliva a Mallorca i a altres illes ha de ser la seva poca rendabilitat, especialment si la producció a altres zones dins el conglomerat imperial era de millor qualitat i més abundant.⁴⁷ El lent creixement (de 6 a 10 anys) i una collita completa cada dos anys fa de l'olivera una inversió important de treball i de temps; per altra banda, aquesta inversió, més la necessària per a la tafona i el seu equipament, sols era possible en el cas de disposar de grans possessions o latifundis i de treball barat, ja que l'empelt d'un ullastrar no és normalment un resultat lent i cumulatiu, sinó una acció planificada que posa en moviment, de cop i per un quant temps, amplis recursos i feina.⁴⁸ Les grans zones d'oliveres romanes continuaren produint els segles VII-XII, i continuen encara dedicades a aquest monocultiu. A la Bètica, les regions de Sevilla, Granada i Antequera,⁴⁹ i a Ifríqiya Sfax i Susa.⁵⁰

El monumental catàleg d'al-Zuhrí fa un clar esbós de quines eren les línies principals de moviment de productes almenys fins a 549/1154 - 556/1161, interval en què degué morir el geògraf almerienc. Pel que fa a l'olivera (*zaytún*) i a l'oli (*zayt*) d'oliva, al-Zuhrí fa de Sevilla (*Isbiliya*) el centre exportador d'oli més important de l'Occident. Aquest oli arriba a Mallorca i Eivissa, a Creta (*Iqritaš*) (p. 131), al país dels Rûm (p. 89), al Magrib (p. 123), a l'Egipte (*Misr*) (p. 89) i fins i tot al Yaman (p. 89). La notícia de les importacions illenques forma part, doncs, d'un conjunt congruent de dades i no és quelcom aïllat sense connexions plausibles.

46. *Tratado de olivicultura o del cultivo del olivo y de la obtención del aceite, escrito con aplicación al clima de España y más especialmente al de las Islas Baleares* (Ciutat de Mallorca 1875), p. 36.

47. A. Estarellas sembla pensar que el conreu d'olives a Mallorca és una constant des de la seva implantació per part dels cartaginesos; addueix una antiquíssima olivera de s'Alqueria Blanca, precisament a la zona de centuriació romana. (*Olivos y almazaras de Mallorca*, Ciutat de Mallorca 1971, p. 139). Però recentment s'ha establert, segons un inventari d'ICONA, que «*el olivo milenario... situado en el término municipal de Deyá cerca del predio de Son Marroig...*» no té sinó «*...unos setecientos años aproximadamente...*» D. CAUBET, *Los árboles más grandes de Mallorca*, a «*Diario de Mallorca*» (15-II-1977). Naturalment, a falta d'anàlisis més precisos, s'ha de prendre només com un indicatiu significatiu.

48. Aquest paràgraf és tributari de K. D. WHITE, *Roman farming*, Cornell University Press (Nova York 1970), ps. 225-229 i 390-392.

49. K. D. WHITE, *op. cit.*, p. 391; J. ORLANDIS, *El reino visigodo, siglos VI y VII, a Historia económica y social de España. La Antigüedad*, I (Madrid 1973), ps. 545-546; *Crónica del Moro Rasis...* (al-Râzi), ps. 92-103.

50. K. D. WHITE, *op. cit.*, p. 391; W. H. C. FRENCH, *North Africa and Europe in the early Middle Ages*, a «*Transactions of the Royal Historical Society*», 5a. sèrie, v (1955), ps. 61-80, especialment les ps. 72-75.

Per consegüent, l'absència d'olivera a les Illes Orientals no fa sinó continuar la situació imperial romana i hi té de comú el fet que la seva inserció dins un ample context comercial assegura el seu proveïment regular.

Però l'any 552/1157-1158 Abû Sa'îd conquesta Granada en nom dels almohades, i aquesta data pot assenyalar el començament de la formació d'un reducte polític i militar almoràvit a les Illes Orientals, subratllat per una emigració en massa de fugitius, caps militars, buròcrates i intel·lectuals, que fa engrandir notablement Ciutat.⁵¹ És clar que aquesta resistència almoràvit suposa un trencament decisiu amb les relacions amb la península, atès que els Banû Gâniya, dirigents d'aquest moviment, porten a terme una hostilització gairebé incessant contra els almohades.⁵² Aleshores han de situar-se els primers empelts d'ullastrars fets entorn de Ciutat a les zones occidentals de la Serralada, per tal de mirar de substituir les importacions interrompudes i abastar el consum dels grups ciutadans dominants. Són aquests oliverars els que sorgeixen tot d'una a la documentació dels protocols notariais de després de la conquesta catalana.⁵³ I llevat que la documentació d'abans de 1247, òbviament perduda, improbablement, indicàs que aquestes plantacions haguessin estat promogudes pels catalans tot d'una després de la conquesta.

En efecte, es registren «comendes» i vaixells amb càrrega d'oli cap a Bugia, Alger i Alexandria entre el 1241 i el 1256;⁵⁴ en especial, les dates més primerenques indiquen segurament que és oli mallorquí el que s'exporta. Però d'això no es pot deduir que l'oli fos abundant i que la quantitat exportada significàs un excedent. Aquestes exportacions, desiguals en quantitat,⁵⁵ són molt irregulars i, de fet, deixen de produir-se després del 1256. Han de considerar-se, doncs, resultat d'iniciatives de mercaders que proven fortuna a mercats llunyans, i que compren l'oli als posseïdors d'olivars o a intermediaris.⁵⁶ Tanmateix, la interrupció, assenyalada per la documentació, és total. Cal inscriure, doncs, aquests set casos, molt pocs de tota manera, dintre l'eufòria inicial dels grups dominants dels colonitzadors.

De la documentació manejada sobresurt de seguida que la zona d'oliverars més important és la de Bunyola, i d'aquesta destaca d'una forma abassegado-ra l'alqueria de Beniatar, fins al punt que sovint se'n fa esment a part de Bunyola mateix, com si fos un terme.

El quadre següent ho deixa ben palès.

51. G. ROSSELLÓ, *L'Islam a les Illes Balears*, ps. 73-74; i, del mateix autor, *Mallorca musulmana*, ps. 106-109.

52. G. ROSSELLÓ, *L'Islam a les Illes Balears*, ps. 73-91.

53. La recerca exhaustiva sobre tota la col·lecció de protocols notariais entre el 1239 i el 1278 (vols. 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348) ha estat portada a terme per A. Poveda i R. Soto en dues tesines sota la meua direcció. Han tingut la generositat de fer-me a mà el material i d'assessorar-me en la interpretació. Però, naturalment, sóc jo l'únic responsable dels errors de selecció, ordenació i interpretació que en aquest treball se n'ha fet.

54. ARM, vol. 342, f. 72v.2; vol. 342, f. 199v.; vol. 341, f. 174v.-175; vol. 341, f. 178v.; vol. 342, f. 231v.; vol. 344, f. 102 v.; vol. 344, f. 119v.

55. Segurament la més alta és la de 1.000 quartans (maig de 1241). Les altres són mesurades en gerres, la capacitat de les quals m'és desconeguda.

56. La documentació emprada no permet, per ara, elucidar amb seguretat si els venedors són sempre propietaris d'olivars, o si ja es tracta de negociants d'oli.

QUADRE I. Producció d'oli registrada en quartans

any	altres	Beniatzar	% total	total conegut	font (Beniatzar)
1247	1.530	700	31,3	2.230 quartans	Prot. 343 f. 220 v
1249	730	—	—	730 »	—
1250	—	3.870	—	3.870 »	» 343 f. 259 v
1251	110	262	70,4	372 »	» 343 f. 262 v
1252	670	—	—	670 »	—
1253	775	5.150	86,9	5.925 »	» 342 f. 243 v
1256	200	2.600	92,8	2.800 »	» 344 f. 120 r
1257	1.355	2.550	65,3	3.905 »	» 344 f. 219 v
1266	—	1.840	—	1.840 »	» 345 f. 178 v
1267	135	—	—	135 »	—
1273	1.368	—	—	1.368 »	—
1274	780	2.220	74,0	3.000 »	» 348 f. 190 r
1275	722	930	56,2	1.652 »	» 348 f. 197 v
1276	2.760	4.620	62,6	7.380 »	» 348 f. 201 r
1277	705	5.010	87,6	5.715 »	» 348 f. 207 v

FONTS: Arxiu del Regne de Mallorca (A.R.M.), *Escrivania de Cartes Reials*, Protocols.

La importància de la producció registrada de Beniatzar justifica el fet de concentrar-hi l'anàlisi, atès, a més a més, el caràcter limitat d'aquesta recerca.

Beniatzar va ser sens dubte la zona escollida pels tècnics mallorquins musulmans per a empeltar els ullastres, però, malauradament, en desconeixem l'extensió. Tanmateix, es pot intentar d'avaluar-la a partir de la producció registrada. Això suposa que primer cal esbrinar el que representen aquestes xifres, si un percentatge elevat o si, senzillament, es poden considerar com a equivalents a un total.

Els documents que registren les xifres són vendes que fa el batlle reial del dret d'esplet de l'olivar. Ara bé, l'alqueria de Beniatzar, que en el Repartiment va quedar segurament inclosa dins la zona de Bunyola, corresponent a Nuno Sanç, va retornar al rei a la seva mort, el 1241; per consegüent, el dret d'esplet correspon al rei. Aquest fet és tal vegada el responsable de l'ambigüitat i indecisió lèxica dels notaris, que utilitzen indistintament, per a definir aquest dret, «*ius domini Regi*», «*ius olei*» o «*ius expletendi olei*», i altres variants que es poden veure al quadre de la pàgina següent.

No hi ha dubte que totes les vendes són del dret d'esplet de l'olivar, i en algun cas fins i tot s'especifica que es tracta de tot l'olivar, com els contractes del 1250, 1251 i 1253.

El dret d'esplet és, naturalment, el dret de recollir l'oliva i de transformar-la en oli, ja que l'estimació del valor de la collita que fa l'espleter és, en aquest cas, en quartans d'oli (1 quartà = 4,145 litres). L'espleter, doncs, fa unes previsions de collita raonablement per sota del que realment espera aconseguir; i, en aquest sentit, les quantitats són minimitzades. Altrament, l'espleter ha de reunir la força de treball i mirar de trobar la tafona adequada. Cal recordar que, a més de les específiques condicions climatològiques de l'any, una

QUADRE II. Expressions utilitzades per a descriure la venda del dret d'esplet
(a Beniatzar)

1247	Ius domini Regi.
1250	Totu(m) olivare(m) huius presentis anni.
1251	Hac presens expletu(m) totuu(m) olivariu(m).
1253	Totu(m) oleum qd erit a hoc presenti anno.
1253	Totu(m) jus de olivare de Beniatzar de hoc presente expleto.
1256	Empriviu(m) de Beniatzar.
1257	Abstructu(m) de almoneda preposito Jo. Peris.
1266	Emptione olei de Beniatzar (1265).
1274	Ius olei.
1275	Ius explet(end)i olei.
1276	Ius olei.
1277	Ius olei.

bona collita d'olives depèn del nombre i la disciplina de la mà d'obra; i també cal recordar que els costos de la tafona són molt alts, tant si es tracta d'una inversió inicial com si es paga un lloguer exceptuant els casos on hi havia ja tafones autòctones que foren expropiades. Per consegüent, el càlcul especulatiu de l'espletar serà més favorable com més ell sigui capaç d'explotar intensament molta mà d'obra. Aquestes condicions fan difícil, si no impossible, les iniciatives olieres de petits propietaris d'oliveres, si és que n'hi havia.

Pens que aquestes consideracions permeten de prendre les quantitats de producció registrades de Biniatzar com a molt pròximes a les reals.

L'any 1253 registra la collita més alta de les conegudes: 5.150 quartans, que representen el 86,9 % de tot l'oli registrat aquell any.

Precisar amb exactitud la producció d'oli per olivera és fins a un cert punt impossible, i més en el cas de Mallorca, on tots els olivars són resultat d'ullastrars empeltats i que, per tant, tenen una densitat molt desigual en l'espai pel fet de la seva formació salvatge.⁵⁷ Nogensmenys, es pot arribar a unes xifres mitjanes força indicatives d'un conjunt gran d'oliveres. Per al segle XIII la distinció entre oliva mallorquina, que té més polpa, i oliva forastera, que té més pinyol, no s'ha de fer, ja que la forastera és d'introducció relativament recent. Les xifres mitjanes que donen els majorals actuals de finques de muntanya dedicades a la producció d'olives i d'oli són 10 kg d'oliva i 2 litres d'oli per arbre.

La comparació amb dades de producció més antigues indica una remarkable estabilitat d'aquesta mitjana. A la Llombardia prealpina la producció d'oli per arbre fluctua entre 0,9666 l i 1,476 l, que quasi coincideix amb la de la Toscana del s. XIX (1,400 l).⁵⁸ Els càlculs, més grollers, però, de J. González per a Sevilla, després de la conquesta castellana, presenten la mateixa estabilitat respecte a èpoques posteriors; hi ha 2.500.000 oliveres, que a 2 kg

57. Fins fa poc no s'ha introduït l'olivera de sembra.

58. G. PASQUALI, *Olivi e olio nella Lombardia prealpina*, a «Studi Medievali», 3a. sèrie, XIII (1972), ps. 257-265.

d'oli per arbre fan una collita aproximada de 5.000.000 de kg d'oli.⁵⁹ Si és correcte, doncs, la mitjana de 2 litres per arbre —i res no autoritza a pensar que no ho sigui—, resultarà que l'olivar de Biniatzar el 1253 estava compost per unes 10.673 oliveres. Ara bé, s'estima una mitjana de 100 oliveres per quarterada; o sigui, que les 10.673 oliveres devien ocupar hipotèticament 106,73 quarterades o 75,3 hectàrees. Ara bé, aquesta xifra representa només una unitat abstracta de producció, atesa la desigual densitat de la població d'arbres. De tota manera, el càlcul de la zona real ocupada per l'olivar de Biniatzar difícilment pot sobrepassar les 100 hectàrees.

Fins ara s'ha partit del supòsit que els catalans no haguessin modificat, augmentant-lo, aquest petitíssim sector oliver. Potser hi hagué nous empelts immediatament després de la conquesta; i en aquest cas una part de les oliveres de Biniatzar el 1253 vindria a ser un increment sobre l'olivar originari. Però no crec que aquesta hipòtesi sigui gaire sostenible. Les primeres notícies sobre empelts d'ullastres són del 1258, i els situen tots a la zona de Felanitx, terra baixa i de marina.⁶⁰ Naturalment, els esforços foren ben debades, i si bé denoten una encomiable bona voluntat, també fan coneixedora la poca perícia dels colonitzadors catalans en afers d'olivera i oli. Més tard, el 1273, es ven a la muntanya Xilabra, Sòller, un ullastrar, i cal suposar que per a fer-hi empelts;⁶¹ el 1275, i també a Sòller, a un establiment que es fa s'alludeix als olivars i empelts.⁶² Tot això és, evidentment, molt poc com per a poder considerar seriosament la possibilitat d'un increment substancial dels empelts el segle XIII.

Però és evident que a partir del segle XIV el sector oliver, ja definitivament localitzat i estructurat a les zones de muntanya, anirà en augment; en desconeixem per ara el ritme, però és fàcil de constatar que va ser espectacular. En rigor, pot parlar-se de la formació d'un monoconreu colonial d'exportació.

A part algunes notícies aïllades d'exportació d'oli cap a Tunis⁶³ i l'Orient Mitjà els segles XIV i XV, que sens dubte es poden ampliar, sembla que la gran empenta donada als empelts ha de situar-se, temptativament, entorn del 1500.⁶⁴ I a la meitat del segle XVIII aquest procés sembla haver arribat al seu punt més eminent. Una memòria al marquès de la Romana, datada a Mallorca el

59. *Repartimiento de Sevilla* (Madrid 1951), p. 447.

60. ARM, vol. 344 f. 15v.; vol. 344, f. 15v.2; vol. 344, f. 16r.; vol. 344, f. 16r.; vol. 344, f. 16r.; vol. 344, f. 16v.; vol. 344, f. 18v.

61. ARM, vol. 345, f. 148r.

62. ARM, vol. 348, f. 147r.

63. El 1318 uns musulmans de Mallorca conclouen contractes per enviar oli a Tunis (Ch. E. DUFOURQ, *Aspects internationaux de Majorque durant les derrières siècles du Moyen Age*, a «Mayurqa», XI, 1974, p. 36; i, del mateix autor, *Les relations de la Peninsule Iberique et de l'Afrique du Nord au XIVe siècle*, a «Anuario de Estudios Medievales», 7, 1970-1971, p. 59). El 823/1420, en la nota autobiogràfica que encapçala el *Tuhfat al-adib fi al-radd 'alâ abl al-satib* 'Abd Allâh ibn 'Abd Allah, que probablement tenia 65 anys, afirma que «els boscs de Mallorca són sobretot d'oliveres i figueres. Cada any exporta Mallorca més de 20.0000 barrals d'oli de la seva producció d'oliva a terres del Caire i Alexandria». (M. DE EPALZA, *La Tuhfa, autobiografía y polémica islámica contra el cristianismo de 'Abdallâh al Taryumân* [fray Anselmo Turmeda], Roma 1971, ps. 202-203.)

64. M. FERRER FLÓREZ, *Población y propiedad en la cordillera Septentrional de Mallorca*, II (Ciutat de Mallorca 1974), taula 37.

15 de març de 1767, dóna la corprenedora xifra de producció d'oli de 286.856 arroves de Castella, 60.000 de les quals foren consumides a l'illa, i la resta (226.856 = 2.842.505,68 l) s'exportaren per valor de 4.537.120 rals de billó, que suposaven el 89,76 % de totes les exportacions de l'illa.⁶⁵ I en el cens del 1860 la superfície de conreu de l'olivera, concentrada al Raiguer i a la Muntanya, era de 25.949 hectàrees i 11 àrees.⁶⁶ Aquest creixement gegantí necessita ser historiat i no considerat, com fins ara, quelcom natural, ja inscrit dins el medi històric de Mallorca.

La qüestió del forment

L'afirmació d'al-Zuhri, «aquesta illa està ben nodrida de productes de la terra...» —que poden identificar-se amb cereals—, ha de ser, naturalment, objecte de fortes matisacions. En principi, coneixem notícies del segle XII que ressenyen l'exportació cap a Mallorca de gra magrebí.⁶⁷ No sabem si aquestes importacions tenien un caràcter regular que denotàs una insuficiència estructural en la producció com per als segles XVI-XVIII s'ha posat en relleu.⁶⁸ Però, tanmateix, les importacions de gra magrebí són documentades el 1300, el 1339, el 1382 i el 1390.⁶⁹ I es tracta només d'un inventari de dades publicades; per al període immediatament posterior a la conquesta catalana no hi ha una recerca específica.⁷⁰

Però, en el fons, no és correcte de plantejar la qüestió en els termes estrictes de suficiència o d'insuficiència, sinó en els més generals de capacitat de neutralitzar la importació de gra per una exportació o, simplement, de tenir prou solvència financera com per a mantenir una importació regular sense incórrer en deutes.

Evidentment, la societat que s'organitza després de la conquesta catalana cau en un llarg i gairebé irreversible procés d'endeutament, una de les causes del qual, ultra els censals deguts als catalans peninsulars, és la necessitat d'importar cereals. En canvi, pel que coneixem de la societat musulmana, res no fa pensar en un procés similar.

65. I. MOLL BLANES, *Dos documentos sobre la economía mallorquina en el siglo XVIII*, a «*Fontes Rerum Balearium*», I (1977), ps. 323-331.

66. C. URECH Y CIFRE, *Estudios sobre la riqueza territorial de las Islas Baleares dedicados a las Cortes Constituyentes* (Ciutat de Mallorca 1865), p. 196.

67. IDRİSİ, *Description de l'Afrique Septentrionale*, trad. de Jaubert, 2 vols. (París 1836), t. II, p. 11; *Kitâb al Istibcar*, trad. de Fagnan (Constantina 1899), ps. 40, 46, 52; citats a R. VERNET, *Les relations céréalières entre le Maghreb et la Péninsule Iberique du XIIe au XVe siècle*. I Congreso Internacional de Historia Mediterránea. Ciutat de Mallorca 1973; ps. 4 i 15, núm. 9 (multicopiat).

68. J. JUAN VIDAL, *Las crisis agrarias y la sociedad en Mallorca durante la Edad Moderna*, a «*Mayurqa*», 16 (1976), ps. 87-113. Però, tanmateix, la historiografia clàssica ja va notar el fenomen i el va fer inequívocament explícit (vegeu, per exemple, V. Mut, 1650, a *Historia General del Reino de Mallorca*, de Dameto, Mut, Alemany..., III, Ciutat de Mallorca 1841, ps. 377-378).

69. R. VERNET, a *Les relations céréalières...*, ps. 10 i 17.

70. La de J. JUAN VIDAL (*El comercio de trigo entre Mallorca y el Norte de Africa en los siglos XVI y XVII*, a «*Mayurqa*», 15 [1976], ps. 73-92) comença, de fet, al final del segle xv.

Cal fer quatre observacions: 1) l'àrea conreada (*ma'mura*) és desconeguda, o és coneguda d'una manera poc precisa;⁷¹ 2) el llauró profund conegut i practicat pels andalusins augmenta els rendiments; 3) la dieta andalusina és més diversificada que la catalana del segle XIII i, per consegüent, no ha de dependre tant del pa; 4) l'exacció feudal de la renda és sens dubte superior a la que permetia l'organització musulmana estructurada en unitats clàniques, cadascuna de les quals controlava un determinat territori, tot i que el procés de degradació d'aquestes fos ja tal vegada relativament avançat.

Això es devia traduir en una disponibilitat de la producció necessària més gran i més regularitzada i, per consegüent, en una classe dominant menys hegemònica, menys basada en el control de la terra i més centrada, per tant, en la pràctica burocràtica d'un «estat», encara que rudimentari; i en el comerç llunyà i en el cors. Més vulnerable militarment, però.

Ara bé, això no vol dir de cap manera que les collites fossin regularment suficients; però encara que les dades de què es disposa no passin de ser una evidència circumstancial, permeten inicialment de pensar en un major equilibri entre producció i consum del que es registra després de 1229-1231.

* * *

Algunes de les possibles conclusions han de ser forçosament provisionals, però pens que al llarg d'aquesta recerca s'han anat destriant una sèrie de coneixements prou sòlids com per a constituir punts de partida plausiblement segurs de futures recerques i, àdhuc, de fer-les desitjables.

1) La conquesta àrabo-musulmana és un procés llarg, lent i renovador, especialment a partir del començament del segle IV/x, en què va estructurant-se una formació social de tipus musulmà, estable i d'un nivell tècnic de producció no dissemblant al d'al-Andalus peninsular. Cal, però, intentar de reconstruir l'esquema del seu funcionament a partir de l'estudi dels *Llibres de repartiment*, de la relectura dels textos musulmans i de l'arqueologia.

2) Una prova d'aquest nivell tècnic de la producció agrícola podria ser el conreu del cotó; però, si bé es pot datar amb una certa precisió la seva introducció, no hi ha cap més testimoni després d'al-Zuhrí. Es pot especular, doncs, sobre les zones de conreu i sobre la cronologia del seu abandó o esfondrament (ocupació almohade, conquesta catalana, etc.). També el conreu de l'arròs hauria de situar-se dintre la normalitat d'aquest nivell tècnic (vegeu l'apèndix 2).

3) La producció agrícola musulmana es fa en unitats d'explotació grans i amb una certa tendència a la uniformitat (vegeu el quadre III). No són fia-

71. J. Bisson conclou que el 17,5 % de la meitat de l'illa que correspongué al rei era conreada i que a la resta hi havia «bosques y monte bajo» (*Origen y decadencia de la gran propiedad en Mallorca*, p. 162). El percentatge no té en compte la diferència substancial entre districtes de muntanya i la zona de Petra, Sineu, Inca i Montuiri, per exemple. Altrament, l'autor ignora que el còdex del *Llibre de Repartiment*, en llatí, publicat per J. Busquets, no és ni l'únic, ni complet, ni el que fa inventari de major nombre de rafals i alqueries. De fet, és el més incomplet en comparació amb els publicats per J. A. Quadrado i P. de Bofarull.

QUADRE III. Extensió, en joves i hectàrees, de 394 rafals i alqueries segons un còdex del *Llibre del repartiment*

<i>unitats de conreu</i>	<i>total hectàrees</i>	<i>extensió mitjana per unitat</i>	<i>Percentatges</i>																	
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	+15 (jov.)		
65	4.839	74.4 Ha	Petra	—	6.1	3	15.3	18.4	18.4	7.6	13.8	—	9.2	1.5	3	1.5	—	1.5	—	
80	6.307	78.8 Ha	Sineu	—	1.2	3.7	22.5	20	18.7	2.5	17.5	1.2	5	1.2	2.5	—	1.2	—	2.5	
114	8.247	72.3 Ha	Montuiri	0.8	7.1	12.2	13.9	15.7	17.5	0.8	14.9	0.8	3.5	—	7.8	0.8	0.8	0.8	1.7	
42	2.603	61.9 Ha	Artà	—	—	2.3	21.4	30.9	19	4.7	9.5	2.3	7.1	—	2.3	—	—	—	—	
61	4.680	76.7 Ha	Inca	1.6	1.6	8.1	13.1	26.2	18	1.6	9.8	1.6	1.6	—	8.1	6.5	—	—	1.6	
47	3.033	64.5 Ha	Pollença	2.1	22.9	2.1	12.7	12.7	19.1	2.1	8.5	—	8.5	—	4.2	—	—	—	—	
55	2.249	40.8 Ha	Ciutat	12.7	21.8	16.3	7.2	9	3.6	—	3.6	—	3.6	—	—	—	—	—	—	
30	1.669	55.6 Ha	Muntanya	—	33.3	16.6	10	16.6	3.3	3.3	—	—	6.6	—	3.3	—	—	6.6	—	
				11.36	22.72	34.08	45.44	56.80	68.16	79.52	90.88	102.24	113.6	124.96	136.32	147.68	159.04	170.4	+	(ba)

FONT: J. Busquets, *Códice latino árabe del Repartimiento de Mallorca (texto latino)*, a «Butlletí de la Societat Arqueològica Lulliana», xxx (1947-1952).

bles els càlculs de població obtinguts mitjançant l'aplicació d'un mateix coeficient de família cel·lular indiscriminadament a totes les unitats d'explotació.

4) El paisatge agrari és modificat amb la conquesta, sense que es pugui precisar per ara fins a quin punt.

5) La conquesta catalana no és equiparable a la musulmana. No són dos moments en un mateix procés històric. La conquesta catalana imposa una ruptura gairebé total, en el sentit que liquida la formació social anterior amb un gest violent, ràpid i decisiu; encara que cada vegada sigui més àmplia i profunda la documentació sobre el sector musulmà autòcton (lliure o/i esclavitzat), l'ordenació social de la producció i de la reproducció de la nova formació social es fa a partir dels conqueridors. No és un problema o un joc de xifres de catalans i musulmans, sinó de domini, d'estructuració. No hi ha, doncs, un passat musulmà de Mallorca. Entre el 1229 i el 1231 comença la història de la societat mallorquina; comença el passat d'avui: una conquesta i una colonització que genera immediatament tota una sèrie de problemes i contradiccions que es revelen insolubles per als conqueridors mateix i que, a més llarg termini, resulten haver condicionat fortament el procés històric mallorquí en el que té de més específic, almenys fins a l'època contemporània: un sector esclau anormalment ampli (segles XIII-XV), una desfeta aclaparadora, total, de les revoltes pageses (segles XV-XVI) que permet una progressiva sobreexplotació i un empobriment progressiu de la pagesia (formació d'un llarg sector de jornalers), un domini inflexible dels grans possessors de la terra i una hegemonia rigorosa dels mecanismes religiosos de control social. En aquest sentit, fa falta plantejar-se la qüestió més general de l'imperialisme feudal com a fenomen qualitativament distint de l'imperialisme arcaic.

APÈNDIX 1

Eivissa, Mallorca, Menorca

... és l'illa d'Eivissa, que té una llargària de 10 parassangues¹ i una amplària de 8. S'exporta cap als països d'Ifríqiya sal i fusta per a construir. Aquesta illa és abundosa en fruits i en productes agrícoles.² Però les ovelles s'hi donen malament; en canvi, les cabres s'hi fan bones i constitueixen la part essencial del bestiar. Cap a Mallorca s'exporten panses, ametlles i figues. No hi ha olives, i no es coneixen sinó les importades d'al-Andalus.

Tot just a l'est d'aquesta illa es troba la de Mallorca, que té una llargària de 27 parassangues i una amplària de 25. Al seu bell mig hi ha una fortalesa d'una altura considerable, sense igual en el món habitat, coneguda pel nom de Hisn Alârûn. Els mallorquins conten³ que quan la conquesta de l'illa, a l'època de Muhammad, fill del cinquè emir omeia d'al-Andalus, els Rûm, després de ser presa l'illa, es mantingueren durant vuit anys i cinc mesos en aquesta fortalesa, sense que ningú pogués fer res contra ells, fins que esgotaren els seus queviures. Aquesta fortalesa fou edificada al cim d'una muntanya on hi ha una font abundosa.⁴

Aquesta illa està ben nodrida de productes de la terra i fruites, però els seus habitants no coneixen el fruit de l'olivera, a excepció dels importats; tenen poques figues. Conreen el cotó i el lli, però no coneixen la seda i el seu fruit (?), si no és per les importacions que en fan d'al-Andalus i de Síria. La major part del seu bestiar és constituïda per ovelles, però en canvi les cabres són poc nombroses. Tenen molt de bous i vaques, cavalls i muls. En aquesta illa no hi ha

1. La parassanga (*farsanj*) té 4.260 m.

2. En realitat, el terme *al-zar'* no té el significat estricte de cereals, sinó el més general de productes agrícoles; és, tanmateix, plausible de veure-hi, en aquest cas, una referència neta a cereals. Però he preferit mantenir en el text el sentit més ampli. He d'agrair l'observació a J. Samsó.

3. Resulta impossible precisar amb seguretat qui són en realitat «els mallorquins» informadors d'al-Zuhri. L'expressió *abl Mayûrqa*, emprada per un historiador, sembla alludir als notables, i és plausible que aquest sigui el sentit que se li ha de donar en aquest cas (vegeu P. CHALMETA, *Simancas y Albandega*, a «Hispania», xxxvi, ps. 378-379, p. 57).

4. I encara hi és, però naturalment ja no és tan cabalosa d'aigua.

llops, i les ovelles poden pasturar ben a lloure sense pastor. A vegades es troben guineus,⁵ llebres, conills,⁶ però no cèrvols.⁷

(Aquesta illa) s'aixeca bé sobre la mar per tots els costats, de tal manera que no es pot accedir a les seves costes ni anar-se'n si no és per les seves entrades naturals en barca o vaixell. Hi ha cinc ports,⁸ que Déu —alabat sigui!— ha creat en una depressió de la terra on pogueren construir-se aquests ports. Si no fos per això, no es podria arribar a l'illa ni sortir-ne. L'aire i l'aigua són agradables. Els seus habitants són enginyosos i ponderats; entre ells n'hi ha de tímids i de desvergonyits. Són bells i elegants.

Immediatament a l'est d'aquesta illa, es troba la de Menorca. És petita, copiosa de productes de la terra i de vinyes. A cap lloc del món no hi ha carn millor que la que donen els seus bous i vaques. Quan es cou es fon com si fos greix i es transforma en oli. Hi ha poques ovelles.

D'allà s'exporta una planta anomenada *ballat*,⁹ amb la qual es practica una mena d'encisament com el que es fa amb les pedres del desert esmentades més abans.

Aquestes tres illes han de considerar-se part d'al-Andalus, atès que la natura i el caràcter dels seus habitants són semblants als d'al-Andalus. A totes tres hi ha l'animal anomenat conill, que no es troba a cap altre lloc més que a al-Andalus.¹⁰

La llargària de la mar entre el país d'Afranç^{10bis} i el país d'Ifrîqiya és de 500 parassagues.

5. La guineu (*ta'lab*) no es troba ara a Mallorca, però en canvi sí que encara hi ha marts (*Martes martes*), amb els quals tal vegada podria al-Zuhrî haver confós la guineu. Cal dir que aquesta espècie de marts només habiten zones molt localitzades de la península: una franja des de Galícia passant pel nord del País Basc i els Pirineus. Però sembla que la de les Balears és una subespècie particular d'origen tirrènic i no ibèric (G. COLOM, *Biogeografia de las Baleares. La formación y el origen de su flora y de su fauna*, Ciutat de Mallorca 1967, p. 327).

6. Aquest conill (*qunalyat*, del llatí *cuniculus*) sembla haver generat alguna impròpia confusió a Hadj-Sadok, L. Sabah i A. Ammi. Aquests autors proposen com a traducció «conill gibelí», espècie, almenys per a mi, desconeguda. Al-Zuhrî situa aquest conill, endemés de les Illes Orientals, al *Yabal Sulayr* (Sierra Nevada, Sevilla).

7. Hi ha una variant: camell (*'ibil*) en lloc de cèrvol (*'ayyil*).

8. Han de ser Portopí, Portopetro, Portocolom i les badies d'Alcúdia i de Pollença.

9. Aquesta planta potser calgui identificar-la amb el fonoll.

10. Té raó al-Zuhrî i cap comentarista li ha donat mai. El conill (*cuniculus*) en una data imprecisa, però als voltants dels segles III-IV, i per causes poc o no gens conegudes, desapareix de la major part d'Europa sobrevivint només a algunes illes de l'Egeu, a les Balears i potser al sud de la península Ibèrica. Durant el s. XII és reintroduït a l'Europa continental on es propaga extraordinàriament aviat, excepte a Escandinàvia i al nord de Rússia. (J. N. BIRABEN, *Alimentation et démographie historique*, dins «Annales de Démographie Historique», 1976, ps. 23-40, especialment p. 30). L'observació d'al-Zuhrî és, doncs, correcta i una prova més de la seva fiabilitat.

10 bis. Cal remarcar que al Zuhrî considera, com és habitual en tota la geografia àrab medieval, que Barcelona (*Barsilûna*) és, de sud a nord, una de les primeres ciutats d'Afranç.

APÈNDIX 2

*Una llista de productes mallorquins d'abans del 1229
que arriben a les terres de Flandes*

El manuscrit de la Bibliothèque Nationale de París, 1797, ms. francès 25.545, 18v., 18, 19v., 19, és un llarg i minuciós llistat dels productes provinents de contrades europees i de països musulmans en circulació per les terres de Flandes a la primera meitat del segle XIII.

Va ser publicat molt parcialment per J. Duplessy¹ i, naturalment, no ha suscitat cap interès entre els investigadors. Tot esperant una millor ocasió per a fer-ne un estudi complet, em limitaré a esbossar unes breus consideracions sobre la llista de productes mallorquins: «*Dou royaume de Mailorgues vient alun et ris, cuir, figues qui croissent ou pais.*»²

Els països musulmans esmentats són Bugia, Sevilla, Còrdova, Granada, Fes, el Marroc, Sigilmassa, Tunis, Jerusalem i Egipte.

«... et de tous ses royaumes et terres desus dites viennent marchant et marchandises en la terre de Flandres...»³

J. Duplessy data aquest manuscrit del final del segle XIII.⁴ La lletra, en efecte, ha de situar-se a partir de mitjan segle XIII. Però, tanmateix, es tracta d'una còpia d'unes llistes que corresponen a una situació habitual de la primera meitat del segle XIII. La conquesta catalana de Mallorca (1229) i la castellana de Còrdova (1236) i Sevilla (1248) marquen uns límits molt clars. En principi, cal observar que en el text de Flandes, escrit abans de ser coneguda la conquesta catalana de Mallorca, el conjunt de les Illes Orientals és anomenat *royaume de Mailorgues* pluralitzant, doncs, el nom de l'illa major. O sigui, que la denominació de «Mallorques» és d'ús habitual⁵ en llengües romàniques abans de la conquesta catalana.

Quant als productes, no deixen de ser sorprenents l'alum i l'arròs. L'alum també figura a la llista com importat de Sigilmassa i de Bugia. En canvi, «Mallorques» és l'únic país musulmà que exporta arròs.

1. *La circulation des monnaies arabes en Europe Occidentale du VIIIe au XIIIe siècle*, a «Revue Numismatique», 5ena sèrie, XVIII (1956), ps. 101-163; el text és a les ps. 158-159, nota 99.

2. F. 19.

3. *Idem*. Continua el text: «*tant ceux qui viennent dou royaume de France et de Poiteu et de Gascoigne...*».

4. *La circulation des monnaies...*, p. 158, núm. 99.

5. Almenys a certs països no musulmans, com Flandes. No hi ha cap testimoni, en canvi, que hi hagués en àrab una denominació conjunta de les Illes Orientals, terme exclusivament geogràfic.

L'arròs ja figura en el *Calendari de Còrdova*⁶ i, el que és més important, és un aliment de recepta i consum normal als llibres de cuina d'època almohade.⁷

Pel que fa al cuiro —exportat també per Sevilla, Còrdova, Fes i Bugia— G. Rosselló ja va cridar l'atenció sobre la notícia procedent d'Ibn al-Faradî i datable el 399/1008, de l'ús de «sabates de pell de Mallorca».⁸

El fet de reunir totes les illes sota el nom plural de «Mallorques» permet de veure l'exportació de figues —poc abundants a Mallorca i abundants a Eivissa, segons al-Zuhrí— com una cosa que no necessita comentari.

6. *Le Calendrier de Cordoue*, publicat per R. Dozy i traduït per Ch. Pellat (Leiden-Brill 1961), ps. 76-77.

7. A. HUICI, *La cocina hispano-magrebí durante la época almohade*, a «Revista del Instituto de Estudios Islámicos en Madrid», v (1957), ps. 137-155, especialment 150-155.

8. *L'Islam a les Illes Balears*, p. 115.